

Ομιλία της κ. Όλγας Λέκου

Στην ευρύτερη περιοχή της Αγίας Φιλοθέης σώζονται αρχαία υδραγωγεία που χρονολογούνται από τον 2ο μ.Χ. και μετά. Πρόκειται για το γνωστό Αδριάνειο Υδραγωγείο, το οποίο είναι όλο υπόγειο και μετέφερε ύδατα στην Αθήνα από την Πάρνηθα και την Πεντέλη και για ένα ακόμη που μετέφερε ύδατα από το σημερινό Κεφαλάρι προς την περιοχή των Πατησίων (2).

Το Αδριάνειο Υδραγωγείο ξεκίνησε να κατασκευάζεται το 125 μ.Χ. και αποπερατώθηκε στα χρόνια του Αντωνίνου Πίου το 140 μ.Χ., δηλαδή χρειάστηκαν περίπου 15 χρόνια για την αποπεράτωσή του. Κατασκευάστηκε στο πλαίσιο εκτεταμένου οικοδομικού προγράμματος για την ύδρευση της πόλεως των Αθηνών και αποτέλεσε ένα σημαντικό τεχνικό έργο, το οποίο ολόκληρο ή τμήματα αυτού υδροδότησαν την Αθήνα έως τις αρχές του 20ου αιώνα. Το υδραγωγείο (3) αποτελεί μια μεγάλη υπόγεια σήραγγα πλάτους 70-80εκ. και ύψους 1,20-1,60μ. (διαστάσεις απαραίτητες για την κίνηση ενός ανθρώπου) και βρίσκεται σε βάθος 10-40μ. από την επιφάνεια του εδάφους. Το μήκος του τμήματος που έχει ανακαλυφθεί είναι περίπου 25χλμ. Η σήραγγα είναι θολωτή και ανάλογα με τη σύσταση του εδάφους είναι είτε επενδεδυμένη με λιθοδομή ή οπτοπλινθοδομή είτε λαξευμένη απευθείας στο βράχο. Η τελική διαμόρφωση και στεγάνωση του πυθμένα ήταν με υδραυλικά κονιάματα.

Για την κατασκευή του υδραγωγείου (4) ανοίγονταν σε τακτά διαστήματα φρέατα μέχρι το βάθος όπου θα περνούσε η σήραγγα. Από το βάθος κάθε φρέατος, προς τα εμπρός και προς τα πίσω, σκαπτόταν η σήραγγα. Τα μπάζα απομακρύνονταν μέσω του αντίστοιχου φρέατος.

Η αφετηρία του Αδριάνειου (5) βρίσκεται στην Πάρνηθα και το τέλος του κύριου κλάδου στη δεξαμενή, που βρίσκεται στην ομώνυμη πλατεία στο Κολωνάκι. Από την περιοχή Σουνά Αχαρνών το υδραγωγείο κατευθυνόταν προς τη Μεταμόρφωση, διέσχιζε το Ν. Ηράκλειο, την περιοχή του Ολυμπιακού Σταδίου, την Αγία Φιλοθέη, περνούσε κάθετα τη λεωφόρο Κηφισίας προς το Χαλάνδρι και περνώντας μέσα από το Ν.

Ψυχικό, το Γηροκομείο και τους Αμπελοκήπους κατάληγε στη δεξαμενή του Κολωνακίου.

Ένας σεβαστός αριθμός βοηθητικών υδραγωγείων (6) στις περιοχές Χαλανδρίου, Αμαρουσίου και Κηφισιάς συνδέθηκε με το Αδριάνειο για την ενίσχυσή του. Ένα από τα βοηθητικά αυτά καλούμενα εγκάρσια, υδραγωγεία βρίσκεται σύμφωνα με τον Α. Παππά στην περιοχή της Αγ. Φιλοθέης (7) και διέρχεται από την οδό Φλέμιγκ κατευθυνόμενο προς το Χαλάνδρι όπου συνδεόταν με το Αδριάνειο στη δεξαμενή του Χαλανδρίου, η οποία αποκαλύφθηκε στα τέλη του 19ου αιώνα. Οι δεξαμενές αυτές μεσολαβούσαν στα σημεία συμβολής των βοηθητικών υδραγωγείων με το Αδριάνειο για την καθίζηση των φερτών υλικών. Το υδραγωγείο για πολλούς αιώνες είχε φραχθεί από φερτά υλικά. Στην περιοχή των Αμπελοκήπων, λόγω της υπερχειλίσης του είχε σχηματισθεί κάποια πηγή και τον 19ο αιώνα στην προσπάθεια εύρεσης των φλεβών της πηγής αποκαλύφθηκε το υδραγωγείο, το οποίο καθαρίστηκε, επισκευάστηκε και επαναχρησιμοποιήθηκε, όπως και η δεξαμενή στην ομώνυμη πλατεία.

Η δεξαμενή του υδραγωγείου (8) ήταν ορθογώνια διαστάσεων περίπου 9,30μ. επί 26,10μ., με χωρητικότητα περίπου 500κυβ. και διέθετε προστώο με ιδιαίτερη αρχιτεκτονική μορφή (τέσσερις ιωνικοί κίονες με θριγκό, ο οποίος πάνω από το μεσαίο διευρυμένο μετακίονιο σχημάτιζε μεγάλο τόξο). Το επιστύλιο έφερε αναμνηστική επιγραφή της κατασκευής του υδραγωγείου (με δαπάνη του Αδριανού και κατόπιν του Αντωνίνου Πίου). Τμήμα του επιστυλίου βρίσκεται σήμερα στον εθνικό κήπο. Η διανομή του ύδατος από τη δεξαμενή στην πόλη γινόταν κυρίως με μεγάλου πάχους μολύβδινους σωλήνες (από τους οποίους ένας, διαμέτρου 18εκ., με τοιχώματα πάχους 3εκ., βρέθηκε περί το 1870 και φυλάχθηκε στο τότε κτίριο της δημαρχίας.

Όπως προαναφέρθηκε για την κατασκευή του υδραγωγείου κατά μήκος του κεντρικού υπόγειου αγωγού και των βοηθητικών εγκάρσιων διανοίχτηκαν φρέατα (9), τα οποία χρησίμευαν και για την συντήρηση των αγωγών, αλλά και τον καθαρισμό και εξαερισμό τους. Αναφέρονται περίπου 465 φρέατα (Κορδέλλας). Οι αποστάσεις τους ποικίλλουν, κατά μέσο όρο όμως είναι ανά 33 έως 37μ. Έχουν τετράγωνο ή κυκλικό σχήμα, διαμέτρου περίπου 1,20-1,50μ. και τα τοιχώματά τους είναι είτε κτισμένα με λίθους και οπτοπλίνθους ή είτε είναι λαξευμένα απευθείας στο βράχο. Τα φρέατα λόγω φθοράς ανακατασκεύασε κατά καιρούς η Ε.Ε. Υδάτων και τοποθέτησε επί αυτών σιδηρές θύρες, τις οποίες για ασφάλεια κάλυψε με τσιμέντινη κωνική επικάλυψη. Λέγεται ότι γινόταν παράνομη υδροληψία, η οποία είχε γίνει μάστιγα την εποχή εκείνη και είχε μειωθεί πολύ η ποσότητα του ύδατος που κατέληγε στη δεξαμενή του Κολωνακίου.

Η πρώτη αρίθμηση των φρεάτων (10) έγινε στις αρχές του 20ου αιώνα υπό τον Δήμο Αθηναίων. Ως πρώτο θεωρήθηκε εκείνο που βρίσκεται στη διασταύρωση των οδών Ξανθίππου και Δεινοκράτους, δηλαδή το πρώτο μετά τη δεξαμενή. Μεταγενέστερα, κατά την ανακατασκευή αυτών από την Ε.Ε. Υδάτων, η αρίθμηση των φρεάτων άρχιζε από το πρώτο μετά τον ναό του Αγ. Δημητρίου στους Αμπελοκήπους. Ένα από τα κτιστά αυτά φρέατα (αριθμός 113 σύμφωνα με την παλαιά αρίθμηση και 201 με τη νέα) σώζεται στη Αγ. Φιλοθέη στη συμβολή των οδών Αγίου Όρους και Αποστόλου Παύλου.

Η κατασκευή του φράγματος στην λίμνη του Μαραθώνα για την ύδρευση της πόλης των Αθηνών σήμαινε και την εγκατάλειψη του Αδριάνειου υδραγωγείου.

Στην περιοχή της Αγ. Φιλοθέης σώζεται επίσης, τμήμα ρωμαϊκής υδατογέφυρας (11), με κατεύθυνση ανατολής – δύσης εγκάρσια στη Λ. Καποδιστρίου, κοντά στη διασταύρωση αυτής με τη Λ. Κύμης. Ένα δεύτερο, όμοιο με αυτό της Λ. Καποδιστρίου, σώζεται στη Ν. Ιωνία, με κατεύθυνση βορρά – νότου. Και οι δύο υδατογέφυρες γεφύρωναν την

κοίτη του ρέματος που σήμερα αποκαλείται «Ποδονίφτης» και έχει κατά το μεγαλύτερο τμήμα του καλυφθεί.

Οι υδατογέφυρες αυτές (12) αποτελούνται από πεσσούς που υποστήριζαν μια ή δύο σειρές τόξων, ανάλογα με τη θέση τους στην κοίτη του ρέματος, οι οποίες υποβάσταζαν υδαταγωγό που γεφύρωνε την κοίτη. Είναι κτισμένες κατά το ρωμαϊκό σύστημα *opus mixtum* και έχει θεωρηθεί ότι ανήκουν στο ονομαζόμενο Αδριάνειο υδραγωγείο, το οποίο, όπως προαναφέρθηκε, ήταν υπόγειο και διοχέτευε νερό στην πόλη των Αθηνών. Ωστόσο, οι υδατογέφυρες αυτές θα πρέπει να αποσυνδεθούν από το Αδριάνειο υδραγωγείο, διότι ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα αναφέρεται από τον Κορδέλλα ότι η υδατογέφυρα της Λ. Καποδιστρίου ανήκει σε διαφορετικό από το Αδριάνειο υδραγωγείο (13), που διοχέτευε νερό από την περιοχή του Κεφαλαρίου στην Κηφισιά μέσω του Αμαρουσίου και της Αγ. Φιλοθέης, περνώντας κοντά από την Ομορφοκκλησιά προς την περιοχή των Πατησίων. Η ίδια πορεία υδραγωγείου αναφέρεται και από τον Ziller. Η υδατογέφυρα της Ν. Ιωνίας ανήκε σε υδραγωγείο που διοχέτευε το νερό από την περιοχή του Ηρακλείου, επίσης προς την περιοχή των Πατησίων. Σύμφωνα με τον Ziller το υδραγωγείο αυτό συνδεόταν στην περιοχή της Ομορφοκκλησιάς με το υδραγωγείο της Κηφισιάς, ενώ κατά τον Κορδέλλα τα δύο υδραγωγεία δεν ενώνονταν. Επίσης, σύμφωνα με μια διατριβή (της Leigh) για το Αδριάνειο υδραγωγείο, οι δύο υδατογέφυρες ανήκαν σε υδραγωγεία που υδροδοτούσαν τα χαμηλότερα σε υψόμετρο τμήματα της πόλης, όπως προκύπτει από τη συγκριτική μελέτη των υψομετρικών σταθμών της δεξαμενής του Κολωνακίου και των δύο υδατογεφυρών.

Οι χάρτες του Kaupert (14) και οι σύντομες αναφορές στις δύο υδατογέφυρες στον Ziller και στον Κορδέλλα είναι οι μόνες πρωτογενείς πηγές, στις οποίες γίνεται μια εκτενέστερη αναφορά στα μνημεία αυτά. Σε σύντομες αναφορές σε άρθρα οι δύο αυτές υδατογέφυρες θεωρείται ότι ανήκουν στο πρόγραμμα υδροδότησης της πόλης των Αθηνών από τον αυτοκράτορα Αδριανό και κατασκευάστηκαν παράλληλα με το Αδριάνειο υδραγωγείο, δηλαδή το 2ο μ.Χ. αιώνα. Στη διατριβή της Leigh για το Αδριάνειο, αναφέρεται ότι οι δύο αυτές υδατογέφυρες δεν

κατασκευάστηκαν την εποχή του Αδριανού, αλλά χρονολογούνται μάλλον τον 5ο μ.Χ. αιώνα, διότι η κατασκευή τους παρουσιάζει ομοιότητες με την κατασκευή του παλατιού των Γιγάντων στην αρχαία Αγορά. Θεωρεί ότι οι υδατογέφυρες είναι ένα ακριβό εγχείρημα και θα πρέπει να θεωρηθούν ως τμήμα ενός συστήματος υδροδότησης των Αθηνών.

Για την απάντηση του ερωτήματος της χρονολόγησης των υδατογεφυρών (15) θα πρέπει να μελετηθούν συγκριτικά τα δομικά υλικά και οι τοιχοδομίες ρωμαϊκών δημοσίων έργων της πόλης των Αθηνών από τα αυτοκρατορικά χρόνια έως την ύστερη αρχαιότητα (4-5ος μ.Χ. αιώνα). Παράλληλα θα πρέπει να γίνει συγκριτική μελέτη των έργων ύδρευσης των προαναφερόμενων περιόδων στις μεγάλες ρωμαϊκές πόλεις της Ελλάδος (Κόρινθος, Άργος, Σπάρτη, Νικόπολη). Ωστόσο οριστικές απαντήσεις στο σχετικό ερώτημα θα έδινε η ανασκαφική διερεύνηση των υδατογεφυρών σε επιλεγμένες περιοχές των θεμελιώσεων τους, όπου αναμένεται να βρεθεί αδιατάρακτη στρωματογραφία, ώστε να υπάρξουν και ανασκαφικά δεδομένα για την προσέγγιση της χρονολόγησης τους.

Στο σωζόμενο τμήμα της Ν. Ιωνίας (16), διατηρούνται σήμερα έντεκα συνεχόμενοι πεσσοί, όσοι αναφέρονται και στα κείμενα στα τέλη του 19ου αιώνα. Για την υδατογέφυρα της Ν. Ιωνίας υπάρχει μακέτα του κ. Νομικού Άρη, που έγινε σύμφωνα με τα σχέδια του Δρ. Μανώλη Κορρέ και βρίσκεται στο κτίριο Βάιλερ στην Αθήνα, δίπλα στο μουσείο της Ακροπόλεως.

Για την υδατογέφυρα της Λ. Καποδιστρίου (17) στην περιοχή της Αγ. Φιλοθέης ο Κορδέλλας το 1879 αναφέρει ότι σώζονταν 14 πεσσοί, ενώ στους χάρτες του Kaupert του 1884 σημειώνονται 12. Σήμερα διατηρούνται ορατοί στη θέση αυτή 10 πεσσοί, ενώ σε παλαιότερες φωτογραφίες διακρίνονται ένας ακόμη στην περιοχή της οδού Δωδεκανήσου, ο οποίος πιθανόν καθαιρέθηκε για τη διάνοιξη της οδού και ένας ακόμη ανατολικότερα (του πρώτου, με αρίθμηση από ανατολή προς δύση), που σήμερα πιθανόν διατηρείται εν καταχώσει (18), διακρίνονται όμως τα ίχνη του σε φωτογραφίες του 1970.

Σήμερα στην υδατογέφυρα της Λ. Καποδιστρίου σώζονται τέσσερις πεσσοί δυτικά της λεωφόρου επί φυσικού πρανούς, δύο ανατολικά της λεωφόρου σε νησίδα και τέσσερις εντός περιφραγμένων οικοπέδων.

Οι διαστάσεις των υφιστάμενων πεσσών (19), καθώς και η μεταξύ τους απόσταση διαφέρει. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι στη βάση ο πεσσός Π5 έχει διαστάσεις 3,60 X 2,38μ. και ο πεσσός Π6 4,10 X 2,58μ. Το κενό μεταξύ τους, στο ύψος της δεύτερης τοξοστοιχίας είναι 4,40μ., ενώ των πεσσών Π7 και Π8 είναι 3,40μ. Γι' αυτό εξάλλου και οι διαστάσεις πεσσών που δίδονται στα κείμενα του 19ου αι. διαφέρουν. Το συνολικό ύψος κάθε πεσσού επίσης διαφέρει, εφόσον αυτό εξαρτάται από την μορφολογία του εδάφους. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι στους υψηλότερα σήμερα σωζόμενους πεσσούς είναι περίπου 9,80μ.

Τα θεμέλια των πεσσών δεν είναι ορατά στην υδατογέφυρα της Λ. Καποδιστρίου. Θεωρώ όμως, ότι θα πρέπει να είναι παρόμοια με εκείνα των πεσσών της υδατογέφυρας της Ν. Ιωνίας, όπου είναι κατασκευασμένα από λιθόδεμα. Οι βάσεις των πεσσών είναι κατασκευασμένες εξωτερικά από λιθοπλίνθους από πωρόλιθο και εσωτερικά από μείγμα αργών λίθων και συνδετικού κονιάματος (opus caementicium). Οι βάσεις των πεσσών (20) που βρίσκονται δυτικά της Λ. Καποδιστρίου φαίνεται ότι δεν είναι επενδεδυμένες με πωρολίθους, αλλά αποτελούνται αποκλειστικά από λιθόδεμα. Πάνω από τη βάση (21), οι πεσσοί είναι κατασκευασμένοι κατά το ρωμαϊκό σύστημα opus mixtum, δηλαδή εξωτερικά από ζώνες λιθοδέματος και ζώνες οπτοπλίνθων και εσωτερικά από αργούς λίθους και συνδετικό κονίαμα. Οι ζώνες των οπτοπλίνθων δεν διατρέχουν εγκάρσια τον πυρήνα των πεσσών. Το πάχος του πεσσού μειώνεται κλιμακωτά προς τα πάνω. Η πρώτη υποχώρηση γίνεται πάνω από τη βάση των πωρολίθων, η δεύτερη πάνω από την τέταρτη ζώνη με τρεις σειρές οπτοπλίνθων και η τρίτη πάνω από την τέταρτη ζώνη με μια σειρά οπτοπλίνθων. Οι ζώνες του λιθοδέματος κυμαίνονται μεταξύ 0,45-0,65μ. με εξαίρεση της ζώνης πάνω από την μονή σειρά οπτοπλίνθων, όπου και η τρίτη υποχώρηση του πάχους, η οποία έχει σχεδόν το διπλάσιο ύψος (περίπου 1,30μ.).

Για την ενίσχυση των τεσσάρων γωνιών των πεσσών καθ' όλο το ύψος έχουν χρησιμοποιηθεί οπτόπλινθοι. Στις κατακόρυφες αυτές ζώνες οπτοπλίνθων, όπως και σε άλλα σημεία (κυρίως στις άκρες των μακρών πλευρών) υπάρχουν σκαλότρυπες διαμπερείς, στις οποίες τοποθετούνταν τα ξύλινα στοιχεία της σκαλωσιάς. Από σωζόμενα τμήματα τόξων και από αποτυπώματα στο κονίαμα συμπεραίνουμε ότι τα τόξα ήταν κατασκευασμένα από συμπαγείς οπτόπλινθους (διαστάσεων περίπου 0,40Χ0,20Χ0,05μ.) Σε ορισμένους από αυτούς παρατηρούνται «δακτυλίες» καμπύλης μορφής, που γινόντουσαν για την καλύτερη πρόσφυση του κονιάματος. Ο αγωγός του υδραγωγείου βρισκόταν πάνω από την ανώτερη σειρά τόξων της υδατογέφυρας, αλλά κανένας πεσσός στην Λ. Καποδιστρίου δεν σώζεται σε ύψος τέτοιο που να διακρίνονται υπολείμματά του. Κατόπιν μελέτης για την γραφική αναπαράσταση της υδατογέφυρας της Λ. Καποδιστρίου (22) προέκυψε ότι η αυτή είχε μήκος τουλάχιστον 138μ. και αποτελούνταν το λιγότερο από 18 πεσσούς. Στη μελέτη ελήφθησαν υπόψη ο αριθμός των σωζόμενων πεσσών στις αρχές του 20ου αιώνα και η γεωμετρία των τόξων.

Για το σχέδιο της αναπαράστασης της νότιας όψης της υδατογέφυρας της Λ. Καποδιστρίου ως υπόβαθρο για το σχέδιο χρησιμοποιήθηκε η φωτογραμμετρική αποτύπωση και το φωτομωσαϊκό της Δ/νσης Τοπογραφίσεων, Φωτογραμμετρίας και Κτηματολογίου του τότε Ελληνικού Υπουργείου Πολιτισμού και Τουρισμού, η οποία έγινε για την τεκμηρίωση του μνημείου πριν την έναρξη του έργου κατασκευής υπόγειας σήραγγας το 1986, καθώς και στοιχεία από τις παλιές φωτογραφίες.

Πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι νότια της υδατογέφυρας της Λ. Καποδιστρίου προς την πλευρά της Φιλοθέης (23), σε πολύ κοντινή απόσταση, σώζεται τμήμα υδραγωγού κατασκευασμένο από χυτό υλικό, το οποίο, λόγω του μικρού μήκους αποσπασματικού τμήματος που διατηρείται δεν ήταν δυνατόν να διαπιστωθεί σε ποιο και ποιός εποχής υδραγωγείο ανήκει.

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι στην περιοχή της Αγ. Φιλοθέης (24) σώζονται τμήματα μεγάλων υδρευτικών έργων των Αθηνών. Το Αδριάνειο υδραγωγείο ήταν ένα μεγάλο, τεχνικά πολύ σημαντικό έργο που εξυπηρέτησε την ύδρευση της πόλης για πολλούς αιώνες. Κατά τη διάρκεια της τουρκοκρατίας είχε εγκαταλειφθεί, οι ανάγκες όμως υδροδότησης της ραγδαίως αναπτυσσόμενης νεότερης πόλης, οδήγησαν στην επαναλειτουργία του. Η υδατογέφυρα όμως της Λ. Καποδιστρίου, πιθανότατα λόγω της τοπικής σημασίας του υδραγωγείου που εξυπηρετούσε και επειδή μεγάλο τμήμα του ήταν ήδη κατεστραμμένο τον 19ο αιώνα, δεν επαναχρησιμοποιήθηκε. Χαρακτηριστική για τις υδατογέφυρες είναι η φράση του Κορδέλλα: «Περί των υδραγωγείων τούτων της επιφάνειας ουδεμία ηδυνήθην να εύρω ιστορικήν πηγήν, δεν αποδίδω όμως μεγάλην σημασίαν εις αυτά διότι εισίν όλως άχρηστα δια το μέλλον». Ενώ η ανάπτυξη από τη μία πλευρά συνέβαλε στην επανάχρηση και ενασχόληση με τα σημαντικά αυτά τεχνικά έργα, από την άλλη πλευρά επέφερε μεγάλες αλλοιώσεις στο τοπίο με αποτέλεσμα αυτά σήμερα να σώζονται αποσπασματικά και να καταστρέφονται με ταχείς ρυθμούς. Τα τεχνικά αρχαία έργα, τα οποία έχουν απολέσει την αρχική λειτουργία τους, δυστυχώς δεν έχουν την ίδια τύχη με μνημεία άλλης κατηγορίας όπως τα θέατρα, οι ναοί κλπ. Ωστόσο αποτελεί χρέος των πολιτών και της κοινωνίας να συμβάλλουν στη διάσωση και προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς, έστω και σε τοπικό επίπεδο. Για το λόγο αυτό θα ήταν ευκατρία η συνέργια της τοπικής αυτοδιοίκησης με τοπικούς συλλόγους και οργανισμούς, αλλά και με τους ίδιους τους πολίτες προκειμένου να εκπονηθεί ένα σχέδιο δράσης για την προστασία και ανάδειξη του πολιτιστικού αποθέματος της περιοχής που θα συμπεριλάβει και τα σημαντικά αυτά μνημεία.

Ενδεικτική Βιβλιογραφία

Leigh S., The aqueduct of Hadrian and the water supply of roman Athens, 1998.

Ziller E., Untersuchungen uber die antiken Wasserleitungen Athens, Mitteilungen des Deutschen Archaologischen Institutes in Athen (AM 2), Athen, 1877.

Κορδέλλας Αν., Αι Αθήναι εξεταζόμεναι υπό υδραυλικήν έποψιν, Αθήναι, 1879.

Κορρές Μ., Το Αδριάνειο Υδραγωγείο, στο «Υδρευση των Αθηνών», Επτά ημέρες, Καθημερινή, 24 Μαρτίου 2002.

Παππάς Α., Η ύδρευσις των αρχαίων Αθηνών, Αθήνα, 1999